

УДК 271.22"15/16"(477):272-732.4-674"13"
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-2-5>

Іван ПАНАСЮК,
orcid.org/0000-0003-4309-5508
аспірант кафедри Античності, Середньовіччя та історії України до модерної доби
Ужгородського національного університету
(Ужгород, Україна) ivan.panasiuk@uzhnu.edu.ua

ФЛОРЕНТІЙСЬКИЙ СОБОР ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ (ПЕРША ПОЛ. XV СТ.)

У статті досліджується комплексна проблема впливу Католицької церкви на Київську митрополію в перехідний період XV століття, позначений Флорентійським собором та інтенсивними спробами впровадження церковної унії. Аналізуються глибинні політичні, соціальні та релігійні процеси, що стали передумовами для активізації унійних прагнень як з боку Західної, так і Східної Церков. Особлива увага приділяється розгляду місця та ролі Київської митрополії в цих складних міжконфесійних взаємодіях, висвітлюються основні етапи дискусій та прийняття рішень на Флорентійському соборі, а також розкриваються мотиви та аргументи ключових учасників цього процесу.

Стаття зосереджується на дослідженні неоднозначної рецепції унійних рішень у різних верствах суспільства Київської митрополії. Розглядаються позиції представників вищого духовенства, світської знаті, міщанства та широких мас віруючих, аналізуються фактори, що визначали їхнє ставлення до ідеї церковного об'єднання з Римом. Висвітлюються приклади як підтримки унії, так і активного опору їй, аналізуються причини поляризації суспільної думки та її вплив на подальший розвиток релігійної ситуації в регіоні.

Значну увагу приділено аналізу політичних наслідків Флорентійської унії для Київської митрополії. Розглядаються зміни в її відносинах з іншими церковними центрами, зокрема з Константинопольським патріархатом та Московською митрополією. Висвітлюються процеси, що призвели до поглиблення розколу між Київською та Московською митрополіями та їх вплив на формування окремих церковних ідентичностей.

Окремим предметом дослідження є довготривалі наслідки Флорентійської унії для релігійної ситуації в Київській землі. Аналізуються її вплив на міжконфесійні відносини, формування релігійної толерантності або нетерпимості, а також на розвиток релігійної культури та освіти. Простежується зв'язок між Флорентійською унією та подальшими спробами церковних об'єднань, зокрема Берестейською унією 1596 року, розкриваються ідейні та політичні передумови цих процесів.

У статті використовуються міждисциплінарні підходи, що поєднують історичний аналіз з елементами релігієзнавства, культурології та політології. Це дозволяє забезпечити комплексне та всебічне дослідження проблеми, виявити глибинні зв'язки між релігійними, політичними та соціальними процесами, а також сформулювати обґрунтовані висновки щодо ролі Католицької церкви у формуванні релігійної ситуації на Київській землі в досліджуваній період.

Ключові слова: Флорентійська унія, Київська митрополія, Католицька церква, релігійна історія, церковна політика, міжконфесійні відносини, релігійна ідентичність, церковний розкол.

Ivan PANASIUK,
orcid.org/0000-0003-4309-5508
Postgraduate student at the Department of Antiquity,
Middle Ages and History of Ukraine of the Pre-Modern Era
Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine) ivan.panasiuk@uzhnu.edu.ua

THE FLORENTINE COUNCIL AND ITS INFLUENCE ON THE CHURCH-RELIGIOUS RELATIONS OF THE KYIV LAND (FIRST HALF OF THE 15TH CENTURY)

The article explores the complex problem of the Catholic Church's influence on the Kyiv Metropolis during the transitional period of the 15th century, marked by the Council of Florence and intensive attempts to implement church union. The deep political, social, and religious processes that became prerequisites for the activation of unionist aspirations from both the Western and Eastern Churches are analyzed. Particular attention is paid to the place and role of the Kyiv Metropolis in these complex interfaith interactions, the main stages of discussions and decision-making at the Council of Florence are highlighted, and the motives and arguments of key participants in this process are revealed.

The article focuses on the study of the ambiguous reception of the Union's decisions in different strata of the Kyiv Metropolis society. The positions of representatives of the higher clergy, secular nobility, townspeople, and the broad

masses of believers are considered, and the factors determining their attitude to the idea of church unification with Rome are analyzed. Examples of both support for the Union and active resistance to it are highlighted, the reasons for the polarization of public opinion and its impact on the further development of the religious situation in the region are analyzed.

Significant attention is paid to the analysis of the political consequences of the Union of Florence for the Kyiv Metropolis. Changes in its relations with other ecclesiastical centers, in particular with the Patriarchate of Constantinople and the Moscow Metropolis, are examined. The processes that led to the deepening of the schism between the Kyiv and Moscow Metropolises and their impact on the formation of separate church identities are elucidated.

A separate subject of research is the long-term consequences of the Union of Florence for the religious situation in the Kyiv land. Its influence on interfaith relations, the formation of religious tolerance or intolerance, and the development of religious culture and education are analyzed. The connection between the Union of Florence and subsequent attempts at church unions, in particular the Union of Brest in 1596, is traced, and the ideological and political preconditions of these processes are revealed.

The article uses interdisciplinary approaches, combining historical analysis with elements of religious studies, cultural studies, and political science. This allows for a comprehensive and thorough study of the problem, to identify the deep connections between religious, political, and social processes, and to formulate reasonable conclusions about the role of the Catholic Church in shaping the religious situation in the Kyiv land during the study period.

Key words: Union of Florence, Kyiv Metropolis, Catholic Church, religious history, church politics, interfaith relations, religious identity, church schism.

Постановка проблеми. Флорентійська унія продовжує привертати увагу дослідників тому, що це важливий фактор в історії формування національно-церковної totoжності в епоху раннього модерну, також дуже важливо зрозуміти весь комплекс зовнішніх і внутрішніх причин, що привели таку спробу об'єднання до поразки. Найцікавіше розгорталися події на руських (українсько-білоруських) землях Київської митрополії у зв'язку із спробами укоренити унію саме на цих територіях. Дана унія будучи привнесеною ззовні, отримала чи не найбільшу підтримку саме на цих територіях. Флорентійська унія стала каталізатором складних релігійно-політичних процесів у Східній Європі, зокрема, на землях Київської митрополії. Спроби впровадження унії викликали неоднозначну реакцію в суспільстві, загостривши існуючі протиріччя між прихильниками та противниками зближення з Католицькою церквою. Це зумовило необхідність дослідження причин, характеру та наслідків впливу Католицької церкви на Київську митрополію в цей період. Флорентійська унія як прецедент церковного права є важливим аргументом в ідеологічному обґрунтуванні та апології Берестейської церковної унії.

Аналіз досліджень. Історіографія Флорентійської унії та її впливу на Київську митрополію представлена значною кількістю праць, що висвітлюють різні аспекти цієї проблеми. Серед них слід виділити дослідження, присвячені політичним передумовам унії, аналізу рішень Флорентійського собору, а також вивченню реакції на унію в різних соціальних групах. Важливим внеском у вивчення цієї теми є праці, в яких досліджуються міжконфесійні відносини в Східній Європі у XV–XVI століттях. У цих роботах аналізуються

не лише політичні, але й культурні та релігійні чинники, що впливали на формування відносин між Православною та Католицькою церквами. Також значну увагу дослідники приділяють вивченню впливу Флорентійської унії на формування релігійної ідентичності в регіоні. Проблема унійних процесів у Київській митрополії, зокрема після Ферраро-Флорентійського собору 1439 року, привертала увагу багатьох істориків, релігієзнавців та культурологів, зокрема над темою працювали такі вчені, як: І. Крип'якевич (Крип'якевич, 1990), Г. Лужицький (Лужицький, 1954), К. Панас (Панас, 1992), Н. Кочан (Кочан, 1996), П. Яроцький (Яроцький, 1997), Ю. Федорів (Федорів, 2001), Н. Полонська-Василенко (Полонська-Василенко, 1996) та багато інших. Попри значну кількість наукових праць, присвячених різним аспектам унійних процесів, їх вплив на Київську митрополію та розуміння історичних причин виникнення уній та їхніх наслідків є необхідним для подолання взаємних непорозумінь та пошуку шляхів до національної ідентичності.

Мета статті – комплексний аналіз впливу Католицької церкви на Київську митрополію в контексті Флорентійського собору та спроб впровадження унії.

Виклад основного матеріалу. Ідея церковної унії з Римом на той час найбільше підтримувалася безупинною політичною боротьбою між родовою знаттю русько-литовської та польської еліт за першість (аристократичний характер тогочасних суспільств виключав можливість участі посполитого люду у «великій» політиці). Це було наслідком подій, які розпочалися ще 1415 року, та унійних ініціатив Візантії – колись могутньої, а до кінця XIV століття – прямуючої до своєї заги-

белі від ударів турків-сельджуків. Західна Церква, яка наполегливо пропонувала грекам унію, сама на той час була розколота. Понад чотири роки представники візантійського імператора та Царгородського патріарха вели попередні переговори про унію з обома частинами, на які розкололася Західна Церква. Супроводжувалося все це тим, що там, де сягали впливи Польщі, там зачіпалися інтереси і привілеї «людей руських віри грецької». Було очевидно, що мобілізувати потенціал цілої Європи проти – турків-мусульман, під силу лише папству, і що ця допомога буде ефективнішою, ніж умови укладення церковної унії (Кочан, 1996: 29).

Для папства об'єднання церков було і духовною метою, і засобом політичного впливу на Схід. Участь православних ієрархів, зокрема митрополита Ісидора Київського (1385–1463), засвідчила зацікавленість православного світу в діалозі, проте, унія не була прийнята одностайно – вона спричинила опір серед православного духовенства й мирян, які бачили в ній загрозу для традиційної віри (Крип'якевич, 1990: 129).

Коштом і зусиллям Папи Римського Євгенія IV (1383–1447) у квітні 1438 року розпочав свою роботу собор у Феррарі, але через загрозу спалаху чуми його було перенесено у 1439 році до Флоренції. Східні Церкви на соборі представляли візантійський імператор Іоан Палеолог (1392–1448), його брат Димитрій Палеолог (1407–1470), Царгородський патріарх Йосиф II (1360–1439), представник Александрійського патріарха Григорій Мамма (1400–1459), представник Антіохійського патріарха митрополит Київський Ісидор (1385–1463), представник Єрусалимського патріарха митрополит Манемвасійський Досифей (1624–1693), представник Александрійського та Антіохійського патріархів митрополит Марк Ефеський (1392–1444), близько 22-х єпископів та багато інших високих духовних осіб. У 1437 році митрополит Ісидор прибув на Русь, де спочатку близько півроку перебував у Москві, а згодом ще кілька місяців у Новгороді та Пскові (Лужницький, 1954: 191). Єпархії Київської митрополії, що були розташовані в межах Московського князівства, також були представлені на соборі: єпископом Суздальським Авраамієм (його підпис бачимо під Заключним Актом собору), ієромонахом Симеоном та супроводжуваними їх особами (Кочан, 1996: 30).

Польські можновладці чітко усвідомлювали, що встановлення зв'язку між Православною Церквою та Римом зруйнує їхні плани щодо навернення «схизматиків» до унії. Їхня стратегія передбачала примусове перехрещення та латинізацію право-

славних вірян, що мало поступово призвести до їхнього поглинання Католицькою церквою. Тому, щоб не допустити такого розвитку подій, польська делегація на Флорентійському соборі отримала прямі вказівки підтримувати опозицію будь-яким спробам досягти згоди з Папою (Панас, 1992: 52).

Руські землі Київської митрополії не мали свого представництва на соборі через заборону противників унії – великого князя Литовського Сигизмунда Кейстутовича (1365–1440) та віленського католицького єпископа Матвія, які вважали недоцільним викликати зайвий неспокій у суспільному житті. Польща, якою керував від імені малолітнього короля Владислава краківський єпископ Збігнев Олесницький (1389–1455), на той час тримала нейтралітет, і тому руські єпископи з Польщі теж не дістали дозволу на участь у роботі Флорентійського собору. Проте, очевидно, самочинно приїхали на собор представники львівської православної громади вірмен, які водночас представляли там інтереси і вірмен кам'янецьких (Кочан, 1996: 31).

Майже півтора року у Феррарі та Флоренції точилися дискусії довкола спірних питань віровчення. По-перше – питання про сходження святого духа (філіокве): від отця і сина (у латинян), від отця (у греків), по-друге – вчення про чистилище, по-третє – щодо першості Папи, по-четверте – стосовно чину відправи євхаристії (на хлібі з використанням дріжджів у православних та без дріжджів у латинян). На цьому Флорентійському соборі були остаточно визначені всі догматичні розбіжності. Зокрема, вищі ієрархи Православної Церкви прийняли католицькі догмати про сходження Святого Духа від Бога-Сина, верховенство Папи в церковній ієрархії, чистилище та використання прісного хліба (опрісноків) при освяченні. Результатом собору стало проголошення Папою Євгеном IV акту поєднання між Сходом і Заходом, який починався словами: «Хай тішаться небеса, хай радіє земля, бо піднесено стіну, що ділила обидві Церкви...» (Лужницький, 1954: 181).

Проунійне угруповання всередині грецької делегації від самого початку очолили митрополити Віссаріон та Ісидор. Головним богословським аргументом Ісидора на користь поєднання – був незаперечний авторитет у справі єдності спільних для них святих. Прискорювати ж переговори змушувала представників східних патріархатів зростаюча загроза з боку турецького війська.

Відносно мотивів Флорентійської унії висловлено думку: «Треба вірити, що цим разом бажання єдності з обох боків були щирі. Щоправда, мотиви унії, особливо на початку, були менше церковного,

як світського характеру, однак дискусії, ведені під час собору, доводять, що Отці, учасники собору, трактували спірні точки з найбільшою увагою і поступалися одні одним не легко. А це важливе. Коли б греки хотіли були унії «за всяку ціну», то вона могла б бути довершеною без більших зусиль» (Федорів, 2001: 126).

Латиняни стали свідками події, про яку довго не могли й мріяти: василевс ромеїв Іоанн VIII (1392–1448) здійснив публічний акт покорі перед Папою, схиливши коліно та поцілувавши його руку. Цим він засвідчив, що приймає лише церковне, а не державне верховенство папи. У свою чергу, папа, представляючи інтереси західних країн, запевнив, що у разі потреби Константинополь отримає допомогу від них у вигляді війська та флоту. Хоча імператор досяг політичної вигоди, отримавши обіцянку військової підтримки, грецька сторона вважала, що значна частина між церковних суперечок була вирішена не на їхню користь. Це примирення було суто політичною необхідністю, незабаром відкинутою всією Грецькою Церквою, але на той час воно зміцнило позиції Папи Євгенія IV. І коли Базельський собор, змістивши його, обрав нового Папу, Фелікса V, у листопаді 1439 року, європейські держави, жахаючись нового розколу, відмовилися визнати його (Fulton, 1879: 120).

Єпископ Матвій намагався перешкодити впровадженню унії у Вільно, це не зупинило її поширення на інші литовські землі. Зокрема, на Волині митрополит Ісидор зміг проголосити унію в Луцьку та Володимирі. Київ виявився ще більш сприятливим для унійних ініціатив, куди Ісидор прибув у грудні 1440 року. Київський князь Олелько Володимирович підтвердив права митрополита-кардинала на митрополичі володіння, а Києво-Печерська Лавра також визнала Ісидора своїм митрополитом. Маючи підтримку від київського князя та значної частини православного духовенства, митрополит Ісидор офіційно та без перешкод проголосив у Києві об'єднання Східної та Західної Церков. Отже, аналізуючи інформацію про перебування митрополита-уніата в українських землях на шляху з Флоренції до Москви, можна зробити висновок, що тут Ісидора визнавали за митрополита православні, а за кардинала і легата – католики. Крім того, унія була проголошена практично в усіх єпархіях регіону, хоча ставлення до неї було різним в окремих місцевостях та серед різних людей (Яроцький, 1997, 101).

Згідно з умовами Флорентійської унії, мала виникнути нова церковна структура – греко-католицька церква. Ця унія передбачала підпоряд-

кування як духовенства, так і вірян владі Папи Римського та запровадження нового календаря. Водночас, для греко-католицьких священників celibat залишався добровільним, а також дозволялися шлюби між католиками та уніатами. Більшість обрядів зберігалися грецькими. Унія також надавала духовенству певні привілеї, зокрема, за папською згодою єпископи обох церков могли служити на території одна одної та обіймати рівні посади в сенаті та уряді Речі Посполитої (Полонська-Василенко, 1996).

Повернувшись після тривалої подорожі, митрополит Київський Ісидор прибув до своєї резиденції в Москві. Однак московський правитель, князь Василь II, виступив проти Флорентійської унії; за його наказом митрополита-кардинала ув'язнили в Чудівському монастирі. На думку дослідника К. Панаса, ставлення московитів до ідеї союзу з католиками було таким: «Для представників Москви ситуація була незбагненна. Виховані в темноті і богословському неуктві, московські єпископи, які ледве вміли читати церковнослов'янською мовою, і неписьменні бояри протягом довгого часу всотували в себе проти католицьку ненависть, якою їх живили греки, і для них тепер незбагненною стала зміна ситуації» (Панас, 1992: 55). Зрештою, Ісидор був змушений тікати. Він повернувся до Риму, де Папа Євген IV призначив його своїм легатом у Греції. У 1453 році Ісидор став свідком падіння Константинополя, що означало крах справи всього його життя: адже в Базелі, Феррарі та Флоренції Ісидор насамперед обстоював інтереси Візантійської імперії. Уникнувши загибелі від турків-османів, Ісидор прожив ще 10 років, закінчивши свої дні в сані Константинопольського патріарха-уніата (Русина, 1998). Таким чином, унійні зусилля митрополита Ісидора зазнали невдачі через несприятливі зовнішні та внутрішні обставини. На територіях його єпархій перетиналися та конкурували інтереси трьох держав, що набирали сили – Польщі, Литви та Московії, а представники руського населення Русі-України – князівські та боярські роди – втрачали реальний вплив на хід подій (Яроцький, 1997: 106).

Флорентійська унія, хоч і була проголошена, не принесла тривалого та всеосяжного єднання між Східною та Західною Церквами. Її вплив на Київську митрополію виявився складним і спричинив значні зміни. Одним з найважливіших наслідків стало фактичне розділення цієї митрополії, що суттєво змінило релігійну карту регіону.

У 1448 році Київська митрополія розділилася на дві частини: Київську (Литовську) та Московську. Це сталося внаслідок неприйняття унії в

Московському князівстві, де великий князь Василь II (1415–1462) виступив проти неї. Згодом Московська митрополія здобула церковну автономію, що стало передумовою для встановлення окремого Московського патріархату.

Феррарсько-Флорентійський собор, всупереч сподіванням імператора Мануїла II Палеолога (1350–1425), не зміг подолати Великий розкол, а, навпаки, лише посилив його, розмежувавши Схід і Захід на кілька наступних століть. Католицька церква визнала цей собор вселенським зібранням, надавши вченням були «*Laetentur caeli*» статусу догми. Навіть попри те, що невдовзі Реформація розколола латиномовний світ на безліч конкуруючих церков і деномінацій, питання про сходження Святого Духа не стало предметом протестантської критики й залишалося невід'ємною частиною західного віровчення. Хоча деякі реформатори зверталися до Сходу в надії отримати підтримку проти Риму, зокрема щодо природи сходження Святого Духа, таке питання переважно залишалося в межах полеміки й не набуло системного характеру (Siecienski, 2010: 173).

Причини, чому унія не була повністю реалізована, були різноманітними. Серед них – політичні розбіжності між впливовими державами, релігійні розбіжності у віровченні та обрядах, опір значної частини православного населення та несприятливі зовнішні обставини, такі як падіння Констан-

тинополя. Ці фактори перешкодили повному втіленню в життя ідей, закладених у Флорентійській унії (Полонська-Василенко, 1996).

Висновки. Флорентійська унія стала важливою віхою в історії Київської митрополії та мала далекосяжні наслідки для її подальшого розвитку. Спроби поєднання Східної та Західної Церков, хоч і не досягли повної реалізації, спричинили значні зрушення в релігійному та політичному житті регіону. Унійні процеси виявили глибокі суперечності між прихильниками та противниками зближення з Римом, що призвело до поляризації суспільства та посилення міжконфесійних конфліктів.

Одним з ключових наслідків Флорентійської унії став поділ Київської митрополії на Київську та Московську, що започаткувало новий етап в історії православної церкви в Східній Європі. Московська митрополія, скориставшись ослабленням позицій Києва, здобула автономію і згодом перетворилася на окремий патріархат. Ці події мали значний вплив на формування релігійної та національної ідентичності в регіоні та стали передумовою для подальших церковних уній, зокрема Берестейської та Ужгородської уній.

Таким чином, Флорентійська унія є складним і багатограним явищем, яке потребує всебічного вивчення. Її спадщина продовжує впливати на сучасні міжконфесійні відносини та процесів формування національної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кочан Н.І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков. Український історичний журнал. 1996. № 1. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1996/1/4.pdf> (дата звернення : 02.05.2025).
2. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів: Світ, 1990. 519 с.
3. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. 1954. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3832/file.pdf> (дата звернення : 11.05.2025).
4. Панас К. Історія Української Церкви. Львів: НБП «Трансінтех», 1992. 160 с.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. Київ: Либідь, 1995. Т. 1. URL: <https://studentbooks.com.ua/content/view/121/49/> (дата звернення : 02.05.2025).
6. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 320 с.
7. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Репринтне видання. Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 2001. 362 с.
8. Яроцький П. Історія релігії в Україні: У 10 т. Київ: Український центр духовної культури, 1997. Т.2: Українське православ'я. 376 с.
9. Siecienski A.E. The Filioque: History of a Doctrinal Controversy. Oxford, 2010. URL: <https://archive.org/details/siecienski-a.-edward-the-filioque-history-of-a-doctrinal-controversy-oxford-stud/page/n89/mode/2up> (дата звернення : 17.05.2025).
10. Fulton J. Ten Epochs of Church History. New York : Christian Literature Co. Vol. 7: The Age of The Renaissance an Outline Sketch of the History of the Papacy from the Return from Avignon to the Sack of Rome (1377-1527). 1879. URL: <https://archive.org/details/V07TenEpochsOfChurchHistory/page/n147/mode/2up> (дата звернення : 17.05.2025).

REFERENCES

1. Kochan N.I. (1996) Florentiiska unii i Kyivska mytropolii: do kharakterystyky rozvytku ta vtilennia idei unii tserkov [Florentine Union and Kyiv Metropolis: Towards the Characterization of the Development and Implementation of the Idea of Church Union]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 1. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1996/1/4.pdf> (accessed : 02.05.2025) [in Ukrainian].

2. Krypiakievych I. P. (1990) *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. Lviv: Svit. 519 s. [in Ukrainian].
3. Luzhnytskyi H. (1954) *Ukrainska Tserkva mizh Skhodom i Zakhodom: Narys istorii Ukrainskoi Tserkvy* [The Ukrainian Church between East and West: An Outline of the History of the Ukrainian Church]. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3832/file.pdf> (accessed : 11.05.2025) [in Ukrainian].
4. Panas K. (1992) *Istoriia Ukrainskoi Tserkvy* [History of the Ukrainian Church]. Lviv: NVP «Transintekh». 160 s. [in Ukrainian].
5. Polonska-Vasylenko N. (1995) *Istoriia Ukrainy: V 2-kh t.* [History of Ukraine: In 2 vols.]. Kyiv: Lybid. T. 1. URL: <https://studentbooks.com.ua/content/view/121/49/> (accessed : 02.05.2025) [in Ukrainian].
6. Rusyna O.V. (1998) *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu* [Ukraine under the Tatars and Lithuania]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy». 320 s. [in Ukrainian].
7. Fedoriv Yu. (2001) *Istoriia Tserkvy v Ukraini* [History of the Church in Ukraine]. Repryntne vydannia. Lviv: Monastyr Monakhiv Studytskoho Ustavu, Vydavnychiy viddil «Svichado». 362 s. [in Ukrainian].
8. Iarotskyi P. (1997) *Istoriia religii v Ukraini: U 10 t.* [History of Religion in Ukraine: In 10 vols.]. Kyiv: Ukrainskyi tsentr dukhovnoi kultury. T.2: *Ukrainske pravoslavia*. 376 s. [in Ukrainian].
9. Siecienski A.E. (2010) *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*. Oxford. URL: <https://archive.org/details/siecienski-a.-edward-the-filioque-history-of-a-doctrinal-controversy-oxford-stud/page/n89/mode/2up> (accessed : 17.05.2025)
10. Fulton J. (1879) *Ten Epochs of Church History*. New York : Christian Literature Co. Vol. 7: *The Age of the Renaissance an Outline Sketch of the History of the Papacy from the Return from Avignon to the Sack of Rome (1377-1527)*. URL: <https://archive.org/details/V07TenEpochsOfChurchHistory/page/n147/mode/2up> (accessed : 17.05.2025)